

ТЕМА 8. ДЕМОКРАТІЯ, ЕКОНОМІЧНА СВОБОДА ТА ЕКОНОМІЧНИЙ ПОРЯДОК

1. Сутність та принципи демократії.
2. Розвиток демократії в Україні.
3. Економічна свобода
4. Економічний порядок як система узгоджених інтересів

1. Сутність та принципи демократії. “Демократія” перекладається з давньогрецької як “народовладдя”; *форма будови будь-якої організації, заснованої на рівноправній участі її членів в управлінні і прийнятті в ній рішень за більшістю.*

Поняття демократії як народовладдя є нормативними, оскільки базуються на нормативному підході до цього феномену. Демократія характеризується в цьому випадку як ідеал, заснований на таких цінностях, як свобода, рівність, повага людської гідності, солідарність. В першу чергу тільки своєму ціннісному змісту демократія зобов’язана такою популярністю в сучасному світі.

Характерні риси демократії як форми державного правління:

1. Юридичне визначення і інституційне вираження суверенітету, верховної влади народу.
2. Періодична виборність основних органів держави.
3. Рівність прав громадян на участь в управлінні державою.
4. Прийняття рішень за більшістю і підкорення меншості більшості при їх здійсненні.

Ці вимоги є мінімальними умовами, які дозволяють говорити про наявність демократії в тій чи іншій країні.

Однак реальні політичні системи, засновані на загальних принципах демократії, вельми значно відрізняються одна від одної. Реальні моделі демократії діляться на: **індивідуалістичні** – джерелом влади вважається особа; **плюралістичні** – група; **колективістські** – весь народ (нація, клас). Суверенітет народу – найважливіша конституційна ознака демократії, яка служить підставою її оцінки не тільки з точки зору розуміння самого цього суб’єкту, а також за формою здійснення ним влади.

В залежності від того, як народ приймає участь в управлінні, хто і як безпосередньо виконує владні функції, демократія ділиться на пряму, плебісцитну і представницьку (колективну).

В *прямих формах* народовладдя громадяни самі безпосередньо приймають участь в підготовці, обговоренні і прийнятті рішень.

При *плебісцитній демократії* можливості політичного впливу громадян порівняно з прямою демократією обмежені. Їм надається право за допомогою голосування ухвалити той чи інший проект закону чи іншого рішення, яке звичайно готується президентом, урядом, партією або

ініціативною групою. Можливості впливу основної маси населення у підготовці таких проектів дуже невеликі.

Ведучою у сучасних державних формах політичного устрою є *представницька демократія*, за якої громадяни здійснюють вибір в органи влади своїх представників, які будуть виражати їх інтереси, приймати закони і віддавати розпорядження.

В залежності від характеру рівності, яку забезпечує держава, демократія ділиться на *політичну*, яка передбачає лише формальну рівність, рівність прав, і *соціальну*, яка заснована на рівності фактичних можливостей участі громадян в управлінні державою.

Важливі відмінні якості різноманітних демократій дозволяють виявити аналіз **четвертої** загальної ознаки демократії – підкорення меншості більшості при прийнятті і здійсненні рішень. Таке підкорення може не мати меж і розповсюджуватись на будь-які сторони діяльності людини. В цьому випадку має місце *деспотична* демократія. Вона представляє собою абсолютну, нічим і ніким не обмежену владу більшості, пов'язану з настроєм мас і свавіллям. Якщо ж влада більшості потребує повного підкорення особистості і прямує до встановлення над нею постійного загального контролю, то демократія стає *тоталітарною*.

Антиподом таких форм управління є *конституційна* демократія. Вона ставить владу більшості у визначені границі, обмежує її повноваження і функції за допомогою конституції і розподілу влади і забезпечує тим самим автономію і свободу меншості, в тому числі і окремій особі.

В цілому ж **реально існуюча демократія** – це пріоритетна репрезентативна плюралістична демократія, яка базується на ліберальних цінностях і яка враховує в більшій чи меншій степені деякі християнські і соціалістичні ідеї.

2. Розвиток демократії в Україні.

Україна вже досить довго перетерплює суперечливі і складні трансформаційні зміни. З погляду теорії перехідних процесів – транзитології – Україні, для того щоб успішно завершити демократичні перетворення, необхідно від перехідного етапу до демократії перейти до етапу її консолідації. Після установа визначеного типу демократії і конституційного закріплення її основних інститутів і принципів, демократичний режим у нашій країні повинен зміцнитися настільки, щоб не тільки забезпечити своє виживання, але і придбати здатність активного опору можливим кризовим явищам.

З одного боку, можна з впевненістю констатувати факт побудови в Україні демократії визначеного типу. За шістнадцять років незалежного розвитку наша країна пройшла ряд важливих кроків на цьому шляху: у нас є необхідні для функціонування демократії політичні інститути, прийнята демократична Конституція, регулярно проводяться парламентські і президентські вибори, Україна стала членом міжнародного демократичного співтовариства. Але, з іншого боку, відсутня стабільність інститутів демократії.

Для консолідації демократичного режиму життєво важливо, щоб демократія стала єдиним правилом гри. Це стає можливим, *по-перше*, коли жодна з політично значимих груп не намагається скинути демократичний режим; *по-друге*, коли всі учасники політичного процесу розуміють, що внутрішні конфлікти можуть бути вирішені тільки відповідно до встановлених норм, а їхнє порушення є неефективним і буде занадто дорого коштувати. Консолідуючи, демократія повинна глибоко укорінитися в політичних інститутах, громадському житті і суспільній свідомості.

Рейтинг верховенства права в нашій країні залишається стабільним з 1999 р., але знаходиться на досить небезпечному для країни. У ряді досліджень Україну відносять до категорії країн з чітко вираженою тенденцією безперервного погіршення показників демократизації і навіть говорять про "ерозію волі в Україні". У той же час, у країні поліпшуються показники економічної лібералізації.

В даний час, у світовому демократичному співтоваристві вже досягнута згода щодо тих мінімальних вимог, дотримання яких дозволяє тому чи іншому політичному курсу іменуватися "демократичним". Прагнучи максимально конкретизувати поняття сучасної демократії, Р. Даль поповнив «демократичний мінімум» рядом вимог:

- 1) контроль обраних представників за урядовими рішеннями;
- 2) проведення чесних, що виключають усякий примус, виборів;
- 3) забезпечення права громадян виражати свої погляди по всьому спектрі політичних проблем;
- 4) гарантування права громадян на пошук альтернативної інформації, джерела якої захищені законом;
- 5) право громадян виражати свою думку, не побоюючись переслідування по політичних мотивах;
- 6) право громадян створювати відносно незалежні асоціації й організації, включаючи політичні партії й угруповання за інтересами.

Таким чином, *демократична політична система* розглядається зараз як режим, що дає громадянам можливість регулярної і конституційної зміни уряду, якщо вони вирішать це зробити достатньою більшістю і на основі інформації, отриманої з альтернативних джерел.

В Україні зроблено досить багато серйозних кроків до народовладдя – створено інститути демократичної влади, конституційно закріпленій поділ влади, юридично закріплені права і волі громадян, уведена багатопартійність, розвивається цивільне суспільство.

Для поточного політичного режиму, існуючому на даний момент в Україні, характерні такі ознаки, як:

1. Політичний плюралізм в країні склався і виражається в існуванні різних політичних поглядів і концепцій.
2. Основними політичними суб'єктами є фінансово-промислові групи (через технологічні партії), нова бюрократія й ідеологічні партії.
3. Існує реальна конкуренція між суб'єктами політики, як на базі економічних, так і політичних інтересів;
4. Інтереси виборців мало забезпечуються всіма

представленими політичними силами.

5. Відсутній чи погано функціонує механізм відповідальності політичних сил перед виборцями.

Аналіз за заданими параметрами дає можливість оцінити існуючу модель як перехідну від змагальної олігархії до поліархії. До такого висновку підштовхує характер учасників політичних процесів, їхнє поведіння, оцінка механізмів прийняття державних рішень і сутності виборчого процесу. Як позитивні фактори, що говорять про можливість переходу до поліархичної моделі, бачаться – висока електоральна активність населення і ріст цивільної самосвідомості виборців.

У випадку, якщо ведучі політичні гравці усвідомлюють необхідність підвищення рівня відповідальності перед виборцем і своєю прямою залежністю від підтримки громадян, перехід до більш демократичного режиму може відбутися досить швидко.

3. Економічна свобода.

Однією з головних макроекономічних цілей розвитку є **економічна свобода** – управляючі підприємством, робочі і споживачі повинні мати високу долю економічної свободи в своїй діяльності.

Теорія національної економіки вчить, що в основі формування господарства країни є вимоги дії таких об'єктивних законів:

- господарської збалансованості: $QR=MV$,

де Q – фізична кількість товарів, робіт і послуг; P – ціна одиниці товару, робіт і послуг; M – маса грошей, необхідна для оцінювання вартості створених товарів, робіт і послуг; V – коефіцієнт оборотності маси грошей;

- товарообміну: $Q = V(M/P)$;
- товаровиробництва: $QR = O + T + ВП$,

де O – проміжне споживання (матеріальні затрати на виробництво продукту); T – вартість вкладеної праці в доданій вартості ($T + ВП$); $ВП$ – частка валового продукту в доданій вартості.

Рівняння господарської збалансованості $QR=MV$ (або рівняння ринку), де QR – національна пропозиція, MV – національний попит, засвідчує, що головними суб'єктами ринку є продавець (виробник) товарів, робіт і послуг та покупець (споживач) тих самих товарів, робіт і послуг. їхня поведінка на ринку зумовлена вимогами дії закону рівноваги та збалансованості. Власне названий закон визначає їх поведінку так, щоб між їхніми інтересами існувала рівновага. Відповідно закон визначає їх спосіб економічного мислення і економічної дії, тобто певну свободу дії за тих чи інших обставин і стану економіки загалом. Тому економічну свободу треба розуміти з погляду інтересів двох суб'єктів ринку:

- *економічна свобода виробника (продавця): характеризує вільний вибір виробника організувати той вид діяльності, випустити той вид продукції і в такій кількості, які забезпечують йому визначений ним його економічний інтерес, тобто доходи, соціальний статус та ін.;*

- *економічна свобода споживача (покупця): характеризує вільний вибір місця праці, набуття професії і підвищення рівня кваліфікації, на що витратити свої доходи, який товар і на якому ринку йому купувати, скільки*

і чого споживати, як використовувати свій вільний час та ін.

Усе це свідчить про те, що економічна свобода суб'єктів ринку – явище об'єктивне настільки, наскільки об'єктивний закон господарської рівноваги і збалансованості. Закон передбачає насамперед саморегулювання економічної поведінки суб'єктів ринку. Споживач виявляє потреби і бажання знайти необхідні речі, які здатні задовольнити його потребу. Виробник виявляє попит споживача і намагається задовольнити його запити. Отже, економічна свобода споживача та економічна свобода виробника поєднуються через реалізацію кожного його інтересів.

Економічною основою економічної свободи суб'єктів ринку є головне економічне відношення – відношення власності на засоби виробництва (капітал) та результати праці (продукт). Питання очевидно, полягає у тому, щоб створити правовий та економічний механізм становлення свободи, тобто механізм привласнення капіталу і створеного продукту, за якого інтереси виробника і споживання, підприємства і найманої праці збігалися. Практика показує, що становлення економічної свободи – це досить складний та історично тривалий процес.

Етапи становлення економічної свободи.

Етап поляризації капіталу. Історично відбувається переходом від рабовласницького до феодального способу мислення та виробництва і розвитку процесу так званого первісного нагромадження капіталу. Усвідомлення власності і нагромадження капіталу окремими групами людей вступає у суперечність із необхідністю розподілу свободи між учасниками виробництва і споживання. Таке нагромадження означало відокремлення значної частини дрібних виробництв і споживачів від капіталу (засобів виробництва) і перетворення їх на юридично вільних, але економічно залежних найманих працівників, з одного боку, і зосередження засобів виробництва, інших видів багатства в руках незначної меншості – з другого.

В Україні процес первісного нагромадження капіталу швидкими темпами здійснювався після скасування кріпосного права. Не оминув цей процес України після проголошення *Акту незалежності* в 1991 році. Він набув не лише тіньового, а й кримінального характеру. Наслідком цього процесу стали планово-номенклатурна приватизація, масове безробіття, знецінення трудових заощаджень населення, масове розкрадання бюджету, державної власності, тотальна корумпованість державних чиновників усіх рівнів влади тощо. Звісно, що говорити про становлення економічної свободи для більшості суб'єктів ринку практично неможливо.

Етап становлення механізму саморегулювання. Нагромадження капіталу окремими групами і кланами змусило їх формувати систему відносин, в якій кожен з них міг відносно вільно використовувати свій капітал у виробництві та збільшувати його обсяги. Появляється відносно нове економічне явище – конкуренція, тобто встановлення рівних можливостей власників капіталу діяти на ринках. Це призводить до обмеження абсолютної виробничої ініціативи одних власників стосовно інших, становлення певного рівня економічної свободи для кожного.

Появляються ознаки економічного змагання між виробниками на ринках, кожен сам регулює свою поведінку на ринку, маючи наметі зміцнити свої позиції на ньому. Таким чином формується механізм саморегулювання економіки, який реалізується передусім через внутрішньо-галузевий і міжгалузевий види конкуренції.

Етап деполаризації капіталу. Практика показала, що надмірна поляризація капіталу викликає декілька проблем:

по-перше, зниження зацікавленості найманих працівників до продуктивної ефективної праці;

по-друге, загострення соціальної нерівності між власниками капіталу та найманою працею, яка не володіла капіталом і почувалася обділеною.

Це було своєрідним натяком на відсутність економічної свободи в найманих працівників і можливостей ними розв'язувати свої соціальні проблеми за їхніми потребами. Треба було розв'язувати ці гострі проблеми якнайскоріше. І таке рішення прийнято у формі *"овласнення найманої праці"*. Тобто зрозуміли, що треба поділитися економічною свободою через поділ частини привласненого капіталу між найманими працівниками.

Процес *"овласнення найманої праці"* відбувається просто: продажем частини капіталу власників найманим працівникам у формі купівлі ними акцій вартості частини реалізованого капіталу власника. Таким чином наймані працівники отримували частину капіталу у свою власність, а з ним певну економічну свободу та партнерську співпрацю з іншими власниками капіталів.

Етап свободи руху праці, капіталу, товару. Деполаризація капіталу і часткове *"овласнення найманої праці"* зняло частково соціальну напруженість і зблизило позиції та інтереси всіх учасників виробничо-фінансових об'єднань. Це дало імпульс до посилення процесу капіталізації виробництв, здійснення інноваційних капіталовкладень, підвищення продуктивної та ефективної функцій праці і капіталу загалом. Виробництво і споживання набували природної рівноваги та збалансованості, економічну свободу отримували як конкретні виробники, так і споживачі. Економічна свобода всіх суб'єктів ринку набуває високого рівня, що потребувало, своєю чергою, ліквідації бар'єрів для її просторового поширення. Обґрунтовується і запускаються в обіг правові, економічні, фінансові норми відносин з приводу лібералізації руху праці, капіталу, товарів, робіт і послуг не лише між корпораціями однієї країни, а й між корпораціями різних країн.. Наслідком економічної свободи стали прозорі економічно, інвестиційно та фінансово інтеграційні процеси в Європі, Північній Америці та інших регіонах світу.

За оцінками експертів, ступінь адміністративної зарегульованості економіки України дуже високий. Це показник *ступеня економічної свободи*, за яким Україна серед країн ЦСЄ та СНД перебуває на одному із останніх місць.

4. Економічний порядок як система узгоджених інтересів

Поняття *"економічний порядок"* асоціюється з прозорим і зрозумілим для усіх суб'єктів ринку рухом потоків грошей, товарів, робіт і послуг,

праці, капіталів. Одним з інтригуючих питань економічної системи є привласнення створеного продукту, капіталу та інших ресурсів. Саме відносини з приводу привласнення ресурсів визначають рівень економічного порядку (безладу) у будь-якій господарській системі. Тому прагнення до економічного порядку є зрозуміле настільки, наскільки воно є очевидним. За високим рівнем економічного порядку спостерігається продуктивний рух ресурсів, практично відсутні такі негативні тенденції, як корупція, організована злочинність, розкрадання бюджетних коштів та багато інших.

Економічний порядок повинен ґрунтуватися:

по-перше, на встановленні національно-суспільної самоорганізації задля ефективності економіки;

по-друге, на узгодженні інтересів суб'єктів економіки з приводу привласнення капіталу та інших ресурсів.

Сутність національно-суспільної організації. Високопродуктивна й ефективна ринкова економіка ґрунтується на національній самоорганізації суспільства – конституційно і державно самоорганізована спільнота на основі єдиної національно-демократичної ідеології титульної нації і національних меншин, самодостатньої соціально орієнтованої економічної системи, сповідування принципів загальнолюдських вартостей, добробуту і захисту громадян.

Національна самоорганізація суспільства можлива лише в разі усвідомлення громадянами її необхідності для створення продуктивної та ефективної економічної системи. Будь-яка самоорганізація, зокрема національно-державна, потребує відповідних матеріальних і фінансових ресурсів, що створюються у системі виробництва, фінансів, обігу. Між національною самоорганізацією суспільства й ефективністю економіки існує взаємозв'язок: чим вищий рівень національно-демократичного й економічного мислення, національно-ідеологічної єдності людей, дотримання положень конституції і законів країни, правил економічних і зовнішньоекономічних відносин, тим вищий рівень продуктивності національного капіталу та ефективності виробництва національного продукту. Очевидним є той факт, що без національно самоорганізованого суспільства не може бути ефективної економіки, так само як без ефективної економіки – незалежного національно організованого суспільства. Про це свідчить історичний досвід країн з ринковою економікою. Вони розвинули теорію і практику самоорганізації національно-державних систем і систем ринкової економіки: у національно-державній самоорганізації найважливішим є високий рівень національно-ідеологічної єдності, а в ринковій економіці – найменш можливі виробничі витрати на створення національного продукту.

Забезпечення ефективності економіки є головним завданням уряду країни. Ефективна економіка перебуває на такому високому рівні, за якого неможливим є подальше підвищення добробуту всіх жителів країни одночасно. Допомога одній соціальній групі можлива за рахунок іншої. Неefективна економіка має стільки "баласту", тобто факторів зниження

ефективності, що, позбувшись його, можна підвищити рівень життя суспільства.

Кожен елемент ринкової системи відіграє певну роль у підвищенні економічної ефективності. Найважливішим є *економічна свобода*. Якщо держава встановлює обсяги виробництва адміністративно, як за централізованого планування, баласт досягає значних обсягів, оскільки держава змушує підприємства випускати нікому не потрібну продукцію. Дія такого елемента, як *право власності*, спонукає підприємства до пошуку нових ринків збуту і зведення до мінімуму виробничих витрат. *Ринкова конкуренція* запобігає штучному товарному дефіциту, який створюють монополії задля отримання надприбутків. Завдяки *ринковим інститутам* підприємства мають змогу торгувати між собою, забезпечуючи потреби виробництва. *Жорсткі бюджетні обмеження* сприяють тому, що підприємства не сподіваються на допомогу уряду для відшкодування своїх збитків і концентрують зусилля на задоволенні потреб клієнтів, а отже, отриманні відповідних прибутків. *Передбачувана державна політика* уможливорює здійснення довгострокового планування виробництва і капітальних вкладень.

Для акцентування на значенні національної самоорганізації суспільства в підвищенні економічної ефективності виокремлюють **два її види**. *Перший* з них пов'язаний зі способами розподілу національних ресурсів. *Другий* – з використанням ресурсів у кожній конкретній економічній сфері. В ринковій економіці розподіл ресурсів підпорядковується рухові ринкових цін, що сприяє підвищенню економічної ефективності. У плановій економіці таких рушійних сил не існує: ціни довільно встановлюють чиновники незалежно від ринкового попиту, державні підприємства не націлені на прибуток, позаяк за будь-яких обставин вони отримують державні субсидії; матеріали для розширення виробництва не завжди доступні, тому що ринку цих товарів як такого не існує.

Узгодження інтересів суб'єктів національної і регіональної економіки. Практика переходу до ринку показує, що існують суперечності економічних інтересів різних суб'єктів національної економічної системи, які виникають через відносини власності на капітал. В організаційно-правовому аспекті суспільно необхідний напрям розвитку відносин власності повинен забезпечити вирішення двох важливих завдань:

- *по-перше*, узгодження економічних інтересів суб'єктів національного і регіонального виробництва;
- *по-друге*, формування національного єдиного господарського комплексу, достатнього для проведення усіма суб'єктами виробництва, зокрема регіоном, самостійної економічної і соціальної політики.

Звісно, що така політика повинна органічно поєднувати регіональні економічні й соціальні інтереси із загальнонаціональними інтересами України як єдиної держави. Йдеться про створення умов ефективності функціонування регіонального капіталу, створення такого обсягу і структури регіонального продукту, за яких можна задовольнити потреби

регіону й інтереси держави. Тобто йдеться про створення економічно сильного регіону, без яких не може бути сильною національна економічна система і держава загалом. Регіони не повинні бути дотаційними всі чи навіть половина. Держава не повинна концентрувати у своїх руках весь національний дохід і розподіляти між регіонами, котрі повинні бути економічно і соціально самостійними, або близькими до самостійності та виділяти ресурси державі для виконання нею загальнонаціональних функцій, у тому числі при потребі окремих регіонів і їх економічної та соціальної підтримки. Теорія економічної самостійності регіональної господарської системи обґрунтовує необхідність першочергового упорядкування відносин власності на капітал: людський, основний і обіговий. річ у тому, що з капіталом якнайтісніше пов'язана ефективність його використання, оскільки капіталу характерна властивість самозростання. При тому слід зауважити, що власність на капітал є найважливішим чинником господарського системотворення на всіх рівнях: підприємства, галузі, регіону, країни загалом. Якщо в регіоні помітні тенденції зниження ефективності економіки, то це є результатом певних деформацій у системі відносин власності на капітал і управління. Причому ці деформації пов'язані передусім із суб'єктивним чинником, з невпорядкованістю відносин власності на виробничий капітал і на привласнення результатів виробництва.